

Actueel essay

EEN GLOEIEND STUK STEENKOOL

Marc De Kesel

“Cette guerre est une guerre de religions”. “Deze oorlog is een godsdienstoorlog.”

Het is de titel van een van de vele onafgewerkte essays die Simone Weil in haar laatste, ‘Londense’ maanden schreef. In mei 1942 was ze naar New York gevlucht, weg uit het door de nazi’s bedreigde Marseille, maar vóór het eind van dat jaar was ze alweer in Londen, waar ze wachtte op een opdracht van de *Résistance* om achter het front haar bijdrage aan het verzet te kunnen leveren. De toestemming daartoe bleef uit en, lichamelijk uitgeput en inmiddels door tuberculose besmet, sterft ze in het sanatorium van Ashford op 24 augustus 1942, 34 jaar oud.

Vóór de oorlog had deze filosofe een aantal belangwekkende filosofische en politieke essays gepubliceerd (en even zoveel ongepubliceerd gelaten), en zich ook effectief politiek geëngageerd. Wanneer in 1940 Parijs bezet wordt, vlucht ze als Joodse naar het onbezette Frankrijk. Daar schrijft ze, in een soort intellectuele koorts, het ene na het andere schriftje vol met notities over de meest diverse onderwerpen: filosofie, wiskunde, Homerus, de Bhagavad Gita, de Upanishads en zoveel meer. Religie en mystiek komen het meest aan bod. Wanneer in 1947 postuum een eerste bloemlezing verschijnt die vooral plukt uit notities over die laatste thema’s, verwerft ze razendsnel bekendheid. Tot op vandaag is zij een bijzonder veel gelezen en bestudeerd auteur. Naast de aandacht voor haar religieuze en mystieke essays, is die voor haar politieke geschriften alleen maar toegenomen.

Politiek *én* religie: voor Weil zijn dat allesbehalve gescheiden universa. Niet dat het in haar geschriften altijd zo helder is wat die twee nu precies met elkaar verbindt, maar dát ze innig verbonden zijn, staat voor haar buiten kijf.

Dat blijkt ook uit het essay “Cette guerre est une guerre de religions”. Wat ze met “cette guerre” bedoelt, is in elk geval duidelijk: het is de oorlog die Europa en de hele wereld op dat moment aan de rand van de afgrond brengt, zij het dat de geallieerden momenteel aan de winnende hand zijn. De steun van de Verenigde Staten aan het westelijke front en de onvermoede slagkracht van het Sovjetleger in het oosten hebben het fascistische *Reich* erg in het nauw gebracht. Het tij keert. Europa’s bevrijding is in zicht.

Maar wat *na* de oorlog? Hoe willen Frankrijk en Europa eruitzien wanneer de vijand verslagen ligt? Ziehier de vraag die Weils essay van antwoord

wil dienen. Daarvoor, zo stelt ze, moet je wel eerst goed beseffen waar die oorlog over ging, wat de inzet ervan was.

De titel van Weils essay maakt dat, even provocatief als enigmatisch, meteen duidelijk: die inzet was en is religieus. Die oorlog is niet een “oorlog *van* religies”, een oorlog *tussen* religies, zoals de Nederlandse vertaling abusievelijk suggereert. Het is een godsdienstoorlog, een oorlog met God en godsdienst als inzet.

Europa heeft eeuwenlang het “religieuze probleem” onderdrukt, zo stelt ze in de eerste regels van haar essay. En daarin ligt de diepere reden van die oorlog. Wil Europa vrede, moeten de diverse landen dit probleem erkennen en tot uitgangspunt van hun naoorlogse politiek maken.

Een bevreemdende, wat bizarre stelling, dit is het minst wat je kan zeggen. Dat generaal De Gaulle, hoofd van de *Résistance* in Londen, niet veel ophad met iemand die met dit doel voor ogen achter de linies van vijand gedropt wilde worden, moet niet verbazen. En hij zal wel andere kopzorgen gehad hebben dan na te pluizen wat een recent uit Amerika gelande intellectuele met een dergelijk idee mocht bedoelen.

1. Dit idee is inderdaad niet eenvoudig. Het gehele denken van Weil zindert erin door en haar stelling is slechts via die zinding te begrijpen. Volgen we even het begin van haar essay. Haar stijl is stellig, apodictisch. Het antwoord op de gestelde vraag vertrekt van een vaststelling die ze de lezer meteen op de eerste pagina voor de voeten werpt.

“Wat het de mens onmogelijk maakt het religieuze probleem te vermijden, is dat de tegenstelling tussen goed en kwaad voor hem een ondraaglijke is. De moraal is een plek waar hij niet kan ademen.”

We zullen, zo laat Weil verstaan, altijd op de een of andere manier tegen “het religieuze” aanbotsen, en dit omdat iets voor ons ondraaglijk blijft. En dat “ondraaglijke” is “de tegenstelling tussen goed en kwaad”. Waarom is die ondraaglijk? Omdat, zo legt ze verder uit, het een tegenstelling is waarover *wij* de zeggenschap, het beheer hebben. Daar komt “moraal” op neer: we zijn vrij om voor het goede te kiezen en zo het kwade tegen te gaan. En waarom dan is die moraal – die vrijheid dus – ondraaglijk? Omdat de realiteit de moraal tegensprekt. Het kwaad is en blijft een feit, alle moraal ten spijt. De mens is “de eigenaar van het koppel goed en kwaad”, zo heet het een paar regels verder, maar wat hij daarmee in handen heeft, is een “gloeiend stuk steenkool”.

Een “gloeiend stuk steenkool”: zie hier een probleem dat altijd een probleem zal blijven, tenzij je erin de religieuze dimensie herkent en erkent. Aan die herkenning en erkenning heeft Europa al eeuwen verzaakt. Vandaar dus ook deze oorlog. En als dat zo blijft ook na de oorlog, zal de overwinning weinig soelaas brengen. Aldus Weils stelling.

Wat Weil hier met het beeld van het “gloeiend stuk steenkool” aan de orde stelt, is de oude filosofische vraag naar het waarom van het kwaad, van ellende en lijden. Waarom kan de moraal, die zo goed weet wat goed en kwaad is en die ons de vrijheid laat om voor het goede te kiezen, dat probleem niet oplossen? Waarom biedt de moraal de mens niet de kans eindelijk vrij te “ademen”? Waarom ketst onze hunker naar het goede steeds af tegen de harde feitelijkheid van de concrete realiteit?

Weils antwoord: omdat we niet zien dat die vraag “religieus” is, dat zij een “religieus probleem” betreft: een vraag en een probleem die alles met God te maken hebben. Omdat wij, preciezer gesteld, niet zien dat God de ‘oplossing’ is, maar dan wel omdat Hij het probleem onaangeroerd laat.

Excuus voor die paradox, maar hij geeft wel raak de kern weer van Weils kijk op religie, op mystiek en op de werkelijkheid in het algemeen. Tegen de gangbare religieuze en mystieke denkbeelden van haar (en onze) tijd in, houdt Weil er een streng modern – lees: materialistisch – wereldbeeld op na. De hele werkelijkheid luistert naar strikt deterministische wetten. Zij is tot in haar intiemste hoeken dichtgetimmerd met wat Weil “nécessité”, “noodzakelijkheid” noemt. Dit geldt ook voor onze subjectiviteit, ons zielenleven: ook daar heerst harde wetmatigheid. En daar lijden we evengoed onder. Ook op dat terrein kennen wij de ervaring van het kwaad.

Let wel, wij ervaren ellende en kwaad inderdaad als ellende en kwaad. Wijst dat er niet op dat er toch iets aan de wet van de “noodzaak” ontsnapt? Zijn wij niet vrij, alleen al omdat we die ervaring hebben en er iets mee kunnen? Inderdaad, aldus Weil. Dat we ons tegenover pijn, lijden en kwaad überhaupt kunnen verhouden, wijst erop dat we, hoewel helemaal beheerst door de wetten van de *noodzaak*, tegelijk vrij zijn.

Vrij om de werkelijkheid te veranderen? Die werkelijkheid, zo houdt Weil niet op te herhalen, is een ondoordringbaar netwerk van oorzaak en gevolg waarin wij niet tussenbeide kunnen komen. Waartoe dient dan die vrijheid? We kunnen met dat ondoordringbaar netwerk instemmen of niet instemmen: daarin bestaat onze vrijheid.

We kunnen dus vrij met de “noodzaak”, met de pijn die we daarbij voelen, met het kwaad dat ons teistert, instemmen. Die instemming – en *alleen* die instemming – oriënteert ons op God. Dan stemmen wij in met de vrijheid die aan de basis van de *noodzaak* ligt, met de vrije God die haar uit liefde, uit genade heeft geschapen. Ten grondslag aan de “zwaartekracht” van de door onwrikbare wetten geregeerde wereld ligt de “genade”, God – zo zet Weil het in een conceptuele tegenstelling uiteen. En die *genade* ervaren we als we beseffen dat het ons gegund is in te stemmen met de pijn die het genadeloze universum ons berokkent.

God lost pijn, ellende en kwaad dus niet op. Die zijn ingebakken in de wetten van de *noodzaak*. Daarom laat de moraal ons niet vrij “ademen”. Dat doet

alleen het religieuze, mystieke inzicht dat achter alle ellende en kwaad – achter dit genadeloos universum – toch een genadige God schuilt.

Die God is, als je het Weil vraagt, de christelijke God. Maar in zijn *genade* heeft God het universum niet geschapen in een daad van exuberante gulheid, zoals het christendom het naar neoplatoons model altijd heeft opgevat. Voor het jodendom heeft Weil geen goed woord over, maar het model dat ze hier voor Gods schepping volgt – dat van de *tsimtsum* – is wel degelijk joods. In den beginne was het universum vol van Gods licht, maar die Licht-God heeft zich teruggetrokken en zodoende het duister – en daarmee de schepping – een bestaan gegund. Sindsdien wordt het universum door dit duister en zijn donkere wetten bepaald, maar wie goed kijkt, wie op de juiste manier instemt met die verstikkende wetmatigheid, ziet dat die in al haar gestrengheid ook pure schoonheid is en in die schoonheid kan hij de genadige hand herkennen van de God aan wie we dit alles te danken hebben. Dan begrijpt hij waar het licht dat in de duisternis alsnog schijnt, vandaan komt. Dan begrijpt hij waarom hij, in een wereld waar het kwaad niet weg te werken is, niettemin onvermoeid naar het goede blijft verlangen. En zo beseft hij dat hij vrij is om in te stemmen met de werkelijkheid zoals die is en weet hij dat zijn instemming inhaakt in de vrijheid – in God – die aan de onwrikbaar harde werkelijkheid ten grondslag ligt.

Ziehier in een notendop Weils eigengereide, sterk van stoïcisme doordrongen christendom. Een belangrijk figuur daarin is de lijdende aan het kruis, niet omdat hij verrijst, maar omdat hij in zijn ultieme vraag: “Mijn God, waarom hebt ge mij verlaten?” getuigt van het feit dat God inderdaad de wereld verlaten heeft en daarom de mens de vrijheid gegeven die wereld zelf in handen te nemen. Die vrijheid is “een gloeiend stuk steenkool” dat de gekruisigde ons niet uit handen neemt, maar leert in die handen te houden omdat we daarin, in de pijn die hij ons doet voelen, de genade van een in de werkelijkheid gefundeerde vrijheid leren herkennen en erkennen.

Je kunt het ook Weils doorwinterd platonisme noemen. De Waarheid zweeft als een onaantastbare volmaaktheid geheel boven de werkelijkheid van alledag, maar opgesloten binnen die werkelijkheid moet de mens die onzichtbare Waarheid steeds voor ogen houden, zich ermee verbonden weten en zijn denken en handelen op die Waarheid afstemmen.

2. Het is niet de mens die beslist over wat goed is. Het goede behoort de Waarheid toe. Geef je de beschikking over goed en kwaad in handen van de mens, dan geef je hem inderdaad, zoals gezegd, “een gloeiend stuk steenkool” dat hij niet in handen weet te houden. Weil schets drie manieren om met dit “stuk steenkool” om te gaan.

Er is de “areligieuze” manier. Het goede *op zich* bestaat niet; het bestaat niet zonder zijn tegendeel, het kwaad. Wat bestaat, is een “Marriage of Heaven and Hell”, noemt Weil het met een verwijzing naar William Blake. Die wijdverspreide relativering verglijdt snel in de “verveling” van ‘alles is om het

even'. Voor Weil is dit debet aan het feit dat Frankrijk de heersende oorlog is ingetuimeld.

De tweede manier typeert Weil als de “religieuze methode”. Zij verwijst naar de sociologische school van Durkheim voor wie religie een manier is om de samenleving *op zich* een presentie te geven en tot voorwerp van aandacht en erkenning te maken. Hier beslist de samenleving over wat goed en kwaad is. Die noemt Weil daarom “het grote beest”: zij neemt zichzelf tot norm en blijft zodoende blind voor de kwalijke effecten van deze zelf-verafgoding. Het is een vaak voorkomend beeld bij Weil, waarbij ze steeds ook de totalitaire regimes van haar tijd viseert. En hoewel overtuigd christen (zij het ongedoopt, en precies om die reden), denkt ze tegelijk ook aan de Kerk die, zoals de inquisitie en dergelijke laten zien, weinig wars is om de beschikking over goed en kwaad onbeschaamd als instrument voor de eigen zelfverheerlijking in te zetten. Het is die toe-eigening van het goede – en dus van de Waarheid – die Europa politiek in de afgrond heeft gestort en mogelijk ook naar een volgende catastrofe zal leiden.

Er is voor Weil nog een derde manier om met “het gloeiend stuk steenkool” om te gaan: “de methode van de mystiek”. Hier waant de mens zich geen eigenaar van het goede, maar weet hij zich wel bewust verankerd in het niet toe te eigenen, absolute Goede – een Goed dat niet kan worden gedacht als tegenhanger van (en dus medespeler met) het kwaad. In de “mystieke methode” laat de mens zich door dat Goede gezeggen en transformeren.

Niet dat dit absolute Goede zichtbaar in de wereld aanwezig is. Juist niet. Maar het is wel wat er het verschil maakt. Een “oneindig klein verschil”, schrijft Weil, maar het “bestaat écht”. In een wereld waar het kwakkelhuwelijk tussen goed en kwaad maar blijft aanhouden, is het Goede nooit ten volle te realiseren. Maar voor wie het goed met die wereld voorheeft, is het evenmin mogelijk om zich er niet door te laten leiden.

Politiek, aldus Weil, moet zich door de Waarheid en niets dan de Waarheid laten gezeggen. Maar niet om zich die toe te eigenen. Ze moet juist erkennen hoe onmogelijk die Waarheid is en precies om die reden moet zij die tot norm nemen – moet zij, in de wereld van de *noodzaak*, de *genade* van het Goede een kans geven.

De politiek die Weil voor ogen heeft, is onversneden platoons. Én mystiek, in de zin dat de enige plaats waar dit transcendente Goede in het aardse een ankerpunt kan vinden, de mystieke kamer van de menselijke ziel is. Anders gesteld: de ware politiek hangt af van de deugdzaamheid van de burgers. Innerlijk zijn zij dan omgevormd door – en georiënteerd op – de Waarheid, maar erkennen tegelijk dat de uiterlijke werkelijkheid – de chaos van goed en kwaad – nooit echt zal veranderen. De deugd die dit vereist is stoïsch/christelijk, in de zin dat de burgers ook die chaos als gedragen zien door de genade van de Waarheid. Je kunt het “deeg” niet wijzigen, maar je kunt er wel het “gist” van de Waarheid in erkennen en zijn werk laten doen, zo formuleert Weil het aan het eind van haar essay.

Die mystieke omvorming tot de deugd is niet weggelegd voor een natie of een volk, beseft Weil, maar die kunnen wel een van mystiek doordrongen religie aanhangen die deze oriëntatie op de Waarheid collectief gestalte geeft en voedt. Aan dit soort religie ontbreekt het in Europa, constateert ze. En in die religie ligt in haar ogen finaal de redding van Europa.

3. Het zal weinig verwonderen dat Weils politieke denken niet vrij is van enige impasses. Een ervan vloeit voort uit het streng platoons karakter ervan. Want *wie* gaat, in het “deeg” van de massa’s, het “gist” van de Waarheid aanbrengen? Wie gaat de deugd bij de mensen aanleren en, eenmaal aangeleerd, bewaken? In Plato’s staat is dat de nauwkeurig uitgekozen elite van de ‘fulakoi’: de “wachters” die waken over waarheid en deugd. Ook Weil laat de macht niet over aan de massa, “tenzij” – zo schrijft ze – “zij zich door echte elites [élites authentiques] laat leiden”. En direct daaropvolgend: “Vandaag de dag is het noodzakelijk dat een elite bij de ellendige mensenmassa’s de deugd van geestelijke armoede aanwakkert”. Want daarin bestaat inderdaad de “deugd”: zich in de absolute rijkdom van de Waarheid verankerd weten, maar er precies daarom geen bezit van nemen. En voor de elite geldt die deugd in nog sterkere mate: “Dat vereist eerst en vooral dat de leden van de elite arm zijn, niet alleen geestelijk, maar ook materieel. Zij moeten elke dag in hun ziel en in hun vlees de pijn en de vernederingen van de ellende ondergaan”.

Net als Plato loopt Weil weinig hoog op met democratie. Massa en Waarheid gaan niet een op een samen. Vandaar het onvermijdelijke van een politieke elite. Alleen die kan de Waarheid “echt”, “authentiek” bezitten, dit wil zeggen: ze voor waar nemen *door ze niet te bezitten*. Slechts zo kan zij de Waarheid de “gist” laten zijn in het “deeg” van de samenleving. Let wel: die “gist” laat ons de Waarheid alleen voelen waar het “deeg” *geen* brood wordt, dit wil zeggen waar de samenleving niet zichzelf als Waarheid ziet, maar elk van haar burgers op zijn of haar manier beseft dat de Waarheid elders is.

Het Goede is elders, is absoluut. Pas dan kunnen de burgers “ademen”, zo luidde het in de passage die ik als eerste citeerde. Pas dan kunnen ze verdragen dat het Goede waarop ze zijn georiënteerd nergens in de feitelijke gang van hun ellendige wereld gerealiseerd wordt. Pas op die manier vinden ze de juiste omgang met “het gloeiend stuk steenkool”, het niet te verdragen “religieuze probleem”.

Maar laat Weils ‘veritocratie’ – of, zo je wil, haar ‘ingehouden theocratie’ – ons “ademen”? Laat die *mij* als individu “ademen”? Ik leef in een samenleving die haar ellendige conditie nooit zal overwinnen, maar ik kan ‘ademen’ omdat ik mij oriënteer op een Elders, op een absolute Waarheid. Maar ook *wij*, wij *allen* ademen. En dit omdat wij de deugd die deze Waarheid vereist, zijn aangeleerd door een elite van experts. Als wij “ademen”, doen we dat omdat wij gehoorzaam zijn: gehoorzaam aan de Waarheid, of – exacter – aan de elite en aan de religie waarvan zij wil dat wij doordrongen zijn.

Het is raar “ademen” in dit theocratisch universum. Zeker wanneer men zich zoiets in ‘real life’ voorstelt. Hoe moeten we ons die elite voorstellen? Kan zij inderdaad niet anders dan ondemocratisch zijn, antidemocratisch zelfs? Is zij het niet aan zichzelf verplicht de democratie omver te werpen en haar plaats in te nemen? Maar hoe gaat ze dat doen zonder de Waarheid, die ze zegt op de juiste manier *niet* te bezitten, toch onder de arm te nemen als wapen om die revolutie te voltrekken? Kan zij, in weerwil van haar beste bedoelingen, anders dan de Waarheid *in bezit nemen*?

4. Weil vat politiek op als *toegepaste* waarheid. De waarheid toepassen: het is allesbehalve onproblematisch. Ook Weil is zich daarvan bewust. Waarom anders zou zij er zo op hameren dat waarheid per definitie aan de concrete realiteit ontsnapt en onmogelijk toe te eigenen is? Maar ook dan blijft politiek de implementatie van een in casu absolute waarheid. Toegepaste waarheid dus.

Precies in de toepassing, denk ik, kan de waarheid niet anders dan *toegeëigend* worden. Bij Weil waken kenners over die toepassing, en onvermijdelijk gaan die hun politieke macht gebruiken om die toepassing op te leggen aan “massa’s” die de verkeerde kant opgaan.

Weils politieke theorie zoomt nergens specifiek in op ‘macht’, maar in haar ogen hoort die duidelijk bij de “wakers”, de “wachters” van de Waarheid te liggen. Die “wachters” moeten de “massa’s” op de Waarheid oriënteren en hen daarom de deugd van de “geestelijke armoede” bijbrengen, dit wil zeggen het besef bijbrengen dat ze die Waarheid, hoewel hun enige houvast, nooit in bezit kunnen hebben. En hoe moeten de “wachters” zelf bij die deugd gehouden worden? Dat moet die “authentieke elite” zelf doen. Kent die dan op haar beurt geen “wachters” die daarover waken? Religieuze “wachters” misschien? En wie gaat dan over die religieuze leiders waken? God? Een God die zich radicaal uit deze genadeloze wereld teruggetrokken heeft?

Het absolute van de waarheid belet dat zij toegeëigend wordt, en dat geldt ook voor de machthebber die in haar naam regeert (en moet regeren), aldus Weil. Toch denk ik dat zoiets als een toe-eigening hier de facto niet te vermijden is en dat de deur onvermijdelijk open blijft staan voor een politiek die de Waarheid vergoddelijkt, en zodoende ook zichzelf die status geeft. De “religieuze” manier om met het “gloeiend stuk steenkool” om te gaan – waar onder meer het fascisme blijk van geeft – lijkt behoorlijk onvermijdelijk. Het absolute, eenmaal politici er concreet aan refereren, wordt vroeg of laat een middel om hun macht te verabsoluteren.

Betekent dat dan dat waarheid beter geen rol meer speelt in de politiek? Waarheid speelt er mijns inziens wel degelijk haar rol, zelfs een absolute waarheid. Maar wat als, anders dan Weil denkt, precies democratie een uitgelezen systeem is om er het absolute van de waarheid een plaats te geven?

Waarheid, onmisbaar oriëntatiepunt voor wie serieus aan politiek wil doen, is in een democratie iets absoluuts, in de zin dat zij zich onttrekt aan de greep van

de mens. Maar niet omdat die waarheid zich zou ophouden in een platoons opgevatte, bovennatuurlijke werkelijkheid. Als de waarheid in de politiek absoluut is, als die zich onttrekt aan elke toe-eigening, is dat omdat het politieke systeem zelf hier en nu die toe-eigening verhindert.

Dit is precies wat democratie doet. Ook daar speelt de waarheid haar rol, al was het maar omdat burgers hun waarheid claimen. Het gevaar is echter dat die burgers anderen hun waarheid opleggen. Daarom definieerde Weil de waarheid als absoluut, dit wil zeggen als zó waar, dat geen concrete waarheidsclaim die kan toe-eigenen.

Dit laatste laat een democratie dus wél toe: ieder kan de waarheid claimen, ook de absolute. Maar het beslissend ‘absolute’ moment, daar waar de waarheid zich echt onttrekt aan de concrete realiteit, ligt niet in de “deugd” van de burger, maar in de formele structuur van het systeem. Eenmaal verkozen, krijgt de burger of zijn partij weliswaar de kans om de waarheid die men claimt in realiteit om te zetten; maar het democratisch ‘absolute’ laat zich meteen gevoelen waar die waarheid zich in een veld van tegenstrijdige waarheidsaanspraken (in parlement, media, publieke debatten et cetera) steeds weer opnieuw moet verantwoorden en verdedigen. Het zijn typisch democratische mechanismen waarin de waarheid gedwongen wordt zich los te maken van (en zich dus als ‘absoluut’ op te stellen tegenover) de claims die haar willen toe-eigenen, en dit zonder dat iemand op zijn beurt die teruggetrokken waarheid voor zich kan winnen.

En *last but not least* onttrekt de waarheid zich aan haar concrete realisering wanneer de democratie die waarheid met de regelmaat van een klok aan de tijd – of, zo je wil, aan het regime van de dood – uitlevert. Om de zoveel jaar verklaart ze alle politieke machtsposities vacant, en laat ze het aan het versplinterde veld van (deugdzaam én ondeugdzaam) waarheidsclaims over om te beslissen wiens waarheid de volgende jaren de politiek mag beheersen.

Hier is de waarheid *absoluut*, niet omdat ze zich in een Eeuwig Leven ophoudt, maar omdat ze het absolute van de dood heeft. In het radicaal eindige van de waarheid ligt wat haar absoluut maakt, dit wil zeggen ongrijpbaar voor onze niet te stillen toe-eigeningsdrang.

Met de waarheid wordt ons een “gloeiend stuk steenkool” in de handen gegooid. Maar anders dan Weil wil geloven denk ik dat de manier waarop we daar in de politiek mee om moeten gaan niet de methode van de “mystiek” is, maar die van de formele democratie. Dat de democratische burger daarbij een deugdzaamheid ontwikkelt, is meegenomen, maar de deugdelijkheid van de politiek rust niet in diens met allen gedeelde deugd, maar in de formele regels van het politieke spel dat hij speelt met dat “gloeiend stuk steenkool” dat de waarheid is.

En evenzo komt het me voor dat de Tweede Wereldoorlog geen godsdienstoorlog was. De inzet ervan was ‘democratie’. En dat zal – God verhoede het – bij de volgende mijns inziens niet anders zijn.